

Mulieres, quando accedunt, in aliis morantur. *Ženska mjesta u crkvenom prostoru prema dubrovačkim izvorima 15. stoljeća**

ANA MARINKOVIĆ

Izvorni znanstveni rad
FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
ODSJEK ZA POVIJEST UMJETNOSTI
IVANA LUČIĆA 3
10000 ZAGREB
amarinko@ffzg.hr
<https://www.doi.org/10.17234/9789533791654.03>

Mnogi izvori svjedoče o strogo određenim mjestima za žene laikinje u crkvenom prostoru, a ta univerzalna praksa prepoznatljiva je i u dubrovačkim izvorima 15. stoljeća. U opisima i ugovorima bilježi se njihovo kretanje i boravak u prostorima najvažnijih dubrovačkih crkava, kao i pristup crkvama iz javnog prostora. Arhitektonski elementi dodatno osvjetljavaju uporabu fragmentarno sačuvanih struktura, posebice galerije za plemkinje prigradene uz dominikansku crkvu, koja je transformirala ne samo laički dio crkve, već i prilaz u javnom prostoru pred samostanom. U radu se, također, analizira socijalno raslojavanje ženske populacije po više kriterija, koje se očituje u specifičnom korištenju crkvenim prostorom.

Ključne riječi: matronej, korska pregrada, dubrovačka katedrala, crkva sv. Vlaha, crkva Male Braće, crkva sv. Dominika

UVOD

Što se tiče dubrovačkih žena, one su suzdržane u odijevanju i u svemu drugome. Djevojke se do udaje uopće ne mogu vidjeti. O glavnim blagdanima ispovijedaju se u svojim kućama, a potom se rano ujutro pričešćuju u najbližoj crkvi. Plemkinje se oblače u cmo, a na glavi i na ramenima nose bijeli veo koji stoji oko pola lakta ispred čela, pa ne dopušta da im itko vidi lice, a ni one ne mogu nikoga vidjeti u lice, osim ako jako dignu glavu. Ipak neke mlađe, netom udane, idu bez vela, dapače sa šeširima, gotovo kao muškarci ili eunusi. Služavke i žene nižega staleža oblače se u crveno, žuto i druge boje, te i u crkvu idu bez vela, u haljini izrezanoj na grudima i bez steznika. Ipak su sve slavenske žene vrlo ponizne i pobožne. Uživaju u Božjoj riječi i u propovijedima koje slušaju na svoje-

mu slavenskom jeziku, kod dominikanaca ili franjevacu. U Katedralu ne idu jer se tamo, kako rekosmo, uvijek propovijeda na talijanskomu.¹

Opis ponašanja dubrovačkih žena i djevojaka u javnom prostoru, koji je fra Serafino Razzi uvrstio u svoje djelo *Povijest Dubrovnika*, nastalo tijekom njegova boravka u Dubrovniku kasnih 80-ih godina 16. stoljeća, donosi – premda ponegdje iskrivljenu pod impresijom autora – vrlo živu sliku o rasponu normi ponašanja u javnome prostoru. Taj raspon potpuno je ovisio o društvenom statusu žena, ponajprije o tome jesu li bile plemkinje ili pučanke, a zatim i o njihovome bračnom statusu.² Iz te su rasprave svakako isključene redovnice, kojima je pojavljivanje u javnom prostoru (barem načelno) bilo strogo zabranjeno pravilima klauzure, a liturgiji i molitvi nazočile su isključivo u vlastitoj samostanskoj crkvi ili kapeli unutar samostanskog sklopa.³ No, s obzirom

na to da crkve ženskih samostana nisu bile unutar klauzure, postojali su posebni prostori, često vrlo slični bočnim galerijama namijenjenim laikinjama, ali odvojenim dodatnim gustim rešetkama, iza kojih su redovnice mogle prisustvovati liturgiji skriveno od pogleda.⁴ No, sličnošću prostorne dispozicije galerije završava i sličnost istraživačkih problema, s obzirom na to da samostanski ambijent ne dopušta istraživanje pristupa crkvi kroz javni prostor određen vlastitim pravilima i funkcijama. Uz to, samostanska zajednica (premda hijerarhijski zasnovana te diferencirana prema stupnju zaređenja) ne nudi takvu raznovrsnost društvenih pozicija različitih podgrupa kao što je to slučaj sa širom društvenom skupinom pod nazivnikom „laikinja“ – raznovrsnost koja se očituje i u reguliranju njihova fizičkog smještaja u crkvenom prostoru.

Premda se, što potvrđuje i Razzijevo pisanje, velik dio religioznih potreba plemkinja obavljao u privatnim kapelama izgrađenim u sklopu ladanjskih, ali i gradskih stambenih sklopova, žene su – i to ne samo pućanke – bile redovite posjetiteljice glavnih gradskih crkava, pa i katedrale (suprotno Razzijevu opisu).⁵ Filip de Diversis tako u svojem *Opisu Dubrovnika* iz 1440. godine donosi vrlo informativne retke o običajima pri kretanju i uporabi prostora dviju glavnih gradskih crkava, katedrale i crkve gradskog zaštitnika sv. Vlahu.⁶ Iz de Diversisova opisa, ali i nekih suvremenih notarskih zapisa, vidljivo je da su žene imale točno određena mjesta u crkvenom

prostoru – i za ulazak u crkvu i za pozicije s kojih su pratile liturgiju – kao i u prostorima kojima nisu imale pristup. Takva praksa, naravno, bila je univerzalna, no unifikacija crkvenog prostora nakon Tridentskoga koncila ostavila je malo materijalnih tragova o njegovoj diversifikaciji prema višestrukim kriterijima (prema spolu i društvenom statusu), pa svaki njezin trag u samom prostoru ili arhivskoj građi pomaže utvrđivanju ne samo univerzalne prakse nego i lokalnih varijanti.⁷

Pristup kleričkom dijelu crkve (*ecclesia clericorum*, odnosno *ecclesia fratrum* u redovničkim crkvama) ženama je načelno bio zabranjen. No, kako je dokazao Donal Cooper u istraživanjima notarskih izvora srednjotalijanskih gradova u kasnome srednjem vijeku, pravilo prema kojem je laicima bio nedostupan dio crkve s one strane korske pregrade – struktura manje ili veće transparentnosti koja se u latinskim i talijanskim izvorima, ovisno o kontekstu i formi, naziva *intermedium*, *pulpitum*, *tramezzo*, *pontile* ili *barco*⁸ – bilo je tek načelno.⁹ To se načelo, ipak, znatno dosljednije provodilo u odnosu prema ženskom dijelu populacije. Naime, s obzirom na to da su se korskim sjedalima u kleričkom dijelu crkve redovito koristili plemići, i izvan liturgije (za obavljanje raznih svjetovnih poslova) i tijekom službe, preostali je dio crkve bio dominantno namijenjen pućanima i ženama.¹⁰

S obzirom na dvostruku podjelu društva (te susljednu podjelu prostora) na žene i muškarce te

Sl. 1.
Mapa Dubrovnika u 15. stoljeću (*Dubrovnik: Civitas et Acta Consiliorum. Visualizing the Development of the Late Medieval Urban Fabric*, <https://ducac.ipu.hr/project/mapping/>) s obilježenim crkvama Male Braće, sv. Vlahu, sv. Dominika i katedralom

plemiće i pučane, i laički je dio crkve bio višestruko podijeljen. U laičkoj su se crkvi (*ecclesia laicorum*) provodile raznolike svjetovne aktivnosti, a za vrijeme liturgije ili propovijedi prostor se dijelio na ženski i muški.¹¹ No, bez obzira na to što su plemići vjerojatno većim dijelom sjedili u koru, a dobar dio pučana zasigurno na glavne blagdane išao na misu u bratovštinske crkve (pa se tako laički dio crkve često nazivao i *chiesa delle donne*¹²), podjela na ženski i muški dio laičke crkve može se pretpostaviti.

No, zbog podjele unutar ženske populacije na plemkinje i pučanke, potrebno je zamisliti dodatnu fragmentaciju laičke crkve, pri čemu su se plemkinje koristile zasebnim prostorima. Na temelju pisanih izvora iz 15. stoljeća, narativnih i notarskih, koji govore o četirima najvažnijim dubrovačkim crkvama – katedrali, crkvi sv. Vlaha te franjevačkoj i dominikanskoj crkvi – pokušat će se rekonstruirati prostorna regulacija ženske prisutnosti u njima. Riječ je o crkvama smještenima uz dvije glavne gradske ulice, odnosno, trga - današnje Placu (*platea comunis*) i Pred Dvorom (*platea magna*), te dominikansku crkvu u produžetku Place prema istoku. Ovakvim je smještajem uz glavne gradske komunikacije važnost diferenciranog pristupa u crkve i njihovog odnosa prema javnom prostoru dobivala na značaju. Naime, manje su se crkve - za koje nažalost zasad nisu poznati komparativni podatci - većinom nalazile u skućenijim i manje prometnim ulicama, dok su se svi dubrovački ženski samostani (osim klarisa) nalazili u najstarijem dijelu grada, daleko od prostranih javnih prostora (sl. 1).¹³ No, još važnija značajka koja

izdvaja spomenute četiri crkve jest njihova unutarnja prostorna organizacija. S obzirom na njihov karakter, odnosno, na postojanje samostanske ili kanoničke zajednice, ove su crkve izvorno bile podijeljene na klerički/fratarski i laički dio (koji se, kako je rečeno, nije nužno sukladno tome i koristio), za razliku od manjih crkava i kapela koje su bile jedinstvenoga prostora. Također, u trobrodnom je crkvama (katedrala i sv. Vlaho) bilo uobičajeno smjestiti matronej nadbočnim brodovima, a odjek takve prakse vidljiv je u dograđenoj galeriji uz dominikansku crkvu. S obzirom na to da su srednjovjekovnu katedralu i crkvu sv. Vlaha u 18. stoljeću zamijenile nove građevine, a obje mendikantske crkve izgubile izvornu prostornu organizaciju interijera, od materijalnih ostataka spomenut će se tek sačuvani elementi prostornog konteksta u eksterijeru samih crkava – uz iznimku relativno dobro sačuvane (premda zazidane) galerije za plemkinje u sklopu dominikanske crkve. U ostalim je primjerima riječ o portalima i prilazima, odnosno prostornim elementima koji se podudaraju s aspektom ženske uporabe crkvenog prostora koji je najviše istaknut u pisanim izvorima: pristupom u crkvu (sl. 2).

KATEDRALA

U de Diversisovu opisu iz 1440. godine – suprotno stoljeće i po mlađoj Razzijevoj opasci da žene ne odlaze u katedralu – vrlo se temeljito objašnjava koja se društvena skupina pri ulasku u katedralu služi kojim ulazom, dijeleći žene na čak četiri dobne skupine grupirane na dvama ulazima (ne spominjući pritom izrijekom pučanke): „Crkva ima troja vrata. Na velika i glavna najčešće ulaze i izlaze gospođe, gdjekad mladoženje [vjerojatno se odnosi na djevojke, op. A.M.] i nevjeste, a procesije stalno. Ima i druga vrata koja su sa strane i malo su manja, kroz koja većinom običavaju ulaziti i izlaziti muškarci bilo kojeg položaja. Na treća vrata, smještena s druge strane i nešto manja od drugih, ponajviše ulaze i izlaze gospodin nadbiskup, neki kanonici i stare gospođe koje ondje pored ulaza slušaju službu Božju. Crkva ima glavnu lađu i postrane, koje su odijeljene velikim i debelim stupovima. U postranim lađama sjedi ženski rod.“¹⁴

Mjesta ulaza kojima se koriste pojedine društvene skupine ne samo da sugeriraju prostor u crkvi određen za njihov boravak nego govore i o povezanosti pristupa crkvi i korištenja njezinom neposrednom okolinom te obrascima kretanja u javnom prostoru (sl. 2). Naime, činjenica da muškarci, plemići i pučani, ulaze na sjeverna vrata, odnosno s komunalnog trga ispred Kneževa dvora – javnog prostora *par excellence* – govori o njihovu neograničenom kretanju u gradskome javnom prostoru. Također, pristup kroz sjeverni portal katedrale, koji je blizu ulaza u kor,

Sl. 2. Veduta Dubrovnik prije potresa, detalj katedrale i crkve sv. Vlaha (Društvo prijatelja dubrovačke starine, foto: D. Vokić)

može sugerirati da se plemićki dio muške populacije upućivao ravno u kor. Na južna vrata, to jest izravno iz smjera nadbiskupske palače, ulazili su nadbiskup i kanonici.¹⁵ Taj je portal bio još bliže samome svetištu, pa se može pretpostaviti da su spomenuti kòristi ulazili u kor s istočne strane, uz glavni oltar. Žene su se, pak, koristile dvama ulazima: kroz južna vrata ulazile su starije gospođe, a ostale gospođe, kao i mlađe udane i neudane žene, ulazile su na glavni, zapadni ulaz. Zapadni je portal bio na skučenu trgu ispred srednjovjekovne katedrale, a njegovim kretanjem minimiziralo se izlaganje plemkinja javnom pogledu.

Uz indikacije mjesta ulaza u crkvu, de Diversis u manjoj mjeri spominje i smještaj žena tijekom mise: ženski rod općenito (*sexus foemineus*) sjedi u bočnim brodovima, a stare gospođe (*antiquae matronae*) slušaju misu kod južnih vrata. Galerije za žene nad bočnim brodovima spominje Pietro Casola, milanski hodočasnik koji je 1494. na putu prema Svetoj Zemlji prošao kroz Dubrovnik i opisao najvažnije crkve, a među njima i katedralu: „Izvana ima lijepi hodnik načinjen s lijepim stupićima, kojim se može ići izvana uokolo crkve; može se također ići i iznutra i ide se sve do mjesta za žene, nad bočnim brodovima te crkve.“¹⁶ Takva konstelacija ženskog sjedenja u crkvi upućuje na trodijelnu podjelu: žene općenito (pućanke) sjede u bočnim brodovima¹⁷; plemkinje, koje ulaze na zapadna vrata, uspinju se pretpostavljenim spiralnim stepenicama smještenima uz pročelni zid na galerije nad bočnim brodovima,¹⁸ a starije gospođe, koje se nisu mogle uspinjati, stoje uz južna vrata, za leđima korskih klupa, gdje su bile dobro zaklonjene od pogleda, a bliže oltaru. Ondje su također bile zaštićene i od nemira i sitnih sukoba koji su se događali u laičkom dijelu crkve čak i tijekom mise. Tako je zabilježena tužba od 14. ožujka 1373. godine, prema kojoj su se u katedrali tijekom mise posvađale i gotovo potukle Mila, žena nekog Jurka, i Laurenča, žena Peka, prema imenima muževa očito pripadnice pućanskoga sloja.¹⁹ Što se plemkinja tiče, njihovo se zabilježeno neprimjereno ponašanje u crkvi ograničavalo na „brbljanje u crkvi poput cvrčaka“, za koje Nikola Vitov Gućetić krivi vlasteline koji se premalo brinu o časti svojih žena.²⁰

CRKVA SV. VLAHA

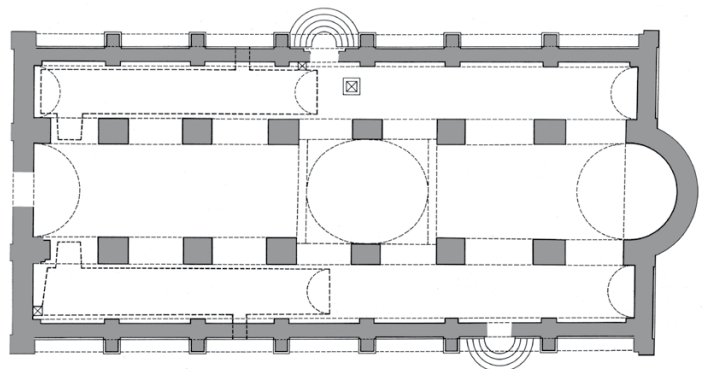
De Diversis je sažetiji pri opisu crkve sv. Vlaha, a osobito kada opisuje mjesta za žene: „Crkvena lađa podijeljena je na kor za svećenike, gdje se nalazi veliki oltar s prelijepom srebrnom oltarnom slikom i ciborijem, te na donji dio za puk, gdje su kamene sjedalice pokrivene drvenim pločama za gospodina kneza i druge muškarce, jer žene, kada dolaze u crkvu, borave drugdje.“²¹

Čini se da se uobičajena podjela crkvenog prostora na klerički i laički dio u crkvi sv. Vlaha više poštovala nego u katedrali, s obzirom na to da je u crkvi pod gradskim patronatom službeno sjedalo kneza bilo u laičkome dijelu (češća je praksa bila da je knežev tron smješten u koru ili svetištu, kao u zaderskoj odnosno trogirskoj katedrali). Zanimljivo je spominjanje kamenih, očito nepomičnih, sjedala u brodu crkve namijenjenih muškarcima, dok se za žene kaže tek da „borave drugdje“. S obzirom na skromne dimenzije crkve (bočni su brodovi bili široki tek 3, a dugi 16 metara) i na njihovu prometnost (crkva sv. Vlaha, kao službena crkva gradskog zaštitnika, bila je poprište mnogih crkvenih i svjetovnih, službenih i spontanih aktivnosti), bočni se brodovi mogu isključiti kao lokacija na koju se odnosi *in aliis morantur*. S obzirom na to da se iz izvora zna da je crkva sv. Vlaha, poput katedralne, imala galerije iznad bočnih brodova, gotovo se sa sigurnošću može zaključiti da su za vrijeme liturgije žene boravile ondje. Gdje su bile pućanke – jesu li se koristile dijelom južnoga broda ili stajale uz sami zapadni ulaz – ne može se zaključiti.

No, s obzirom na raspored sjedenja u crkvi, s velikom se vjerojatnošću može pretpostaviti da je raspored ulaza u crkvu sv. Vlaha bio istovjetan onome u katedrali (sl. 3). Također, kao i u katedrali, smjer iz kojeg su pripadnici pojedinih društvenih skupina ulazili u crkvu sv. Vlaha određen je ustaljenim obrascima raspodjele crkvenog prostora za njihovo korištenje te načinom uporabe javnog prostora uokolo crkve. U slučaju crkve sv. Vlaha, upravo funkcije i značajke prostora koji neposredno okružuju crkvu, kao i smještaj ulaza u odnosu prema njima, otkrivaju kojim su se ulazom služile određene kategorije posjetitelja.²²

Sjeverna vrata crkve, naime, bila su u prostoru komunalne lože, objekta koji je imao neusporedivo važnu ulogu u javnome gradskom životu, bivajući poprište širokog raspona aktivnosti – od smještaja gradske straže, izvikivanja odluka gradske vlasti do pohranjivanja robe za prodaju. Natkriveni dio lože bio je rezerviran za plemiće i njihove strane goste

Sl. 3. Pretpostavljeni tlocrt romaničke katedrale u Dubrovniku (prema J. Stošiću, Planoteka Instituta za povijest umjetnosti, Zagreb)

te služio kao neka vrsta reprezentativnoga dnevnog boravka. Sam ulaz u crkvu bio je u otkrivenu dijelu, ali tik uz plemićki dio lože, pa se sa sigurnošću može pretpostaviti da su muškarci laici ulazili na sjeverna vrata. Južni ulaz u crkvu, kao i u katedrali, bio je pomaknut prema istoku, odnosno svetištu, i shodno tome služio je za pristup kanonika koru. Ulaz na zapadnom pročelju, skriven u uskoj uličici između privatne palače i visokoga crkvenog pročelja, omogućavao je ženama da zaklonjene ulaze u crkvu. Također, spiralne stepenice za pristup bočnim galerijama, redovito smještene u pojačanim uglovima pročelja, omogućavale su najkraći pristup matronejima kroz zapadni ulaz.

CRKVA MALE BRAĆE

Prema Razzijevu pisanju, dubrovačke su žene voljele slušati misu kod dominikanaca i franjevaca jer su ondje mogle čuti propovijed na slavenskom jeziku. I inače najpopularnije u gradskim zajednicama diljem južne Europe, crkve prosjačkih redova bile su iznimno prostrane, pa su se u njima i višestruke društvene podjele mogle jednostavnije provesti. Također je i to što su građene u rubnom dijelu gradskoga tkiva ponekad omogućavalo da se ti prostorni zahtjevi riješe građevnim aneksima, kao što je to u slučaju dubrovačkih dominikanaca.

Franjevačka je crkva, premda izgrađena uz zapadna gradska vrata, od samoga početka, a osobito od prve polovice 15. stoljeća, kada je ispred nje izgrađena glavna javna gradska česma, bila smještena uz iznimno živahan javni prostor glavne gradske uzdužne komunikacije (Placa ili Stradun). Oba njezina ulaza iz javnoga prostora orijentirana su na Placu, a dok je zapadni ulaz (vidljiv na prikazu Dubrovnika

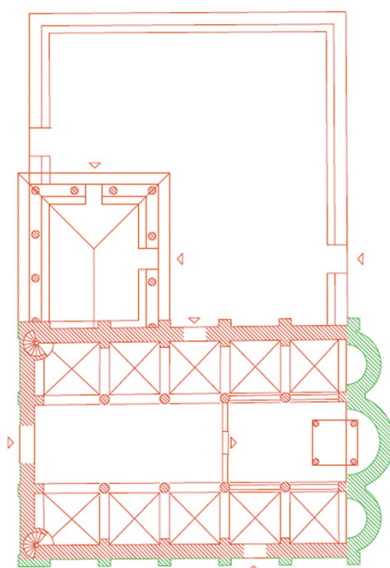
prije potresa iz sredine 17. stoljeća; sl. 4) vodio u „laičku crkvu“, istočni je ulaz raskošnoga portala, datiranog oko 1500. godine, vodio izravno u „crkvu braće“, iza naslona korskih klupa. Takav izravan pristup s ulice u prostor *ecclesiae fratrum* upućuje na to da je kor franjevačke crkve bio dostupan plemićima, u skladu s rezultatima navedenih istraživanja D. Coopera. Prema pisanju de Diversisa, fratri su se, pak, koristili gornjim korom (*chorus superior*), smještenim na zidanoj pregradi koja je odvajala „laički“ od „fratarskog“ dijela crkve.²³ Premda u crkvi nije postojao zaseban prostor u kojem su plemkinje mogle biti zaklonjene, jedan dokument iz 1436. spominje grobnicu smješten „blizu propovjedaonice gdje žene sjede kada se propovijeda“, a 1438. godine u ugovoru se spominju „vrata na koja su žene ulazile u crkvu“.²⁴ Riječ je, prema svemu sudeći, o zapadnom ulazu u crkvu s Place, s obzirom na to da nema podataka o vratima na zapadnom pročelju, dok su dvojna vrata prema Placi posvjedočena na prikazu Dubrovnika prije potresa.

CRKVA SV. DOMINIKA

Za razliku od crkve Male braće, gdje se ne može utvrditi definiran prostor namijenjen plemkinjama, u crkvi sv. Dominika jasno se očitava složeni projekt „ženske crkve“ koji je uključivao ne samo prigradnju prostora za plemkinje i njegovo spajanje s tijelom crkve nego i osmišljavanje poprečno postavljenoga trodijelnog „svetišta“ namijenjenog da bude liturgijsko žarište te prostorni kontrapunkt galeriji za plemkinje. Također, uz rješenja u crkvenom interijeru, taj je projekt obuhvaćao cjelovito urbanističko rješenje prilazu crkvi s glavnog puta u nastavku Place prema istočnom predgrađu. Taj je prilaz, stepenicama prateći blagi nagib uz vanjsko lice bivših gradskih zidina, vodio do ulaza na galeriju smještenu uz zapadno pročelje crkve. Ograda stepeništa s ispunjenim donjim dijelom balustrade, nevjerojatno sugestivan i duhovit materijalni ostatak „ženskog“ prostora, služila je kako se ne bi vidjeli gležnjevi djevojaka i gospođa koje su se stepenicama uspinjale prema crkvi (sl. 5).

Uspevši se prilazom, žene su ulazile u crkvu i smještale se ovisno o pripadnosti društvenoj ljestvici: plemkinje su misu pratile s povišenog dijela, a pučanke su se miješale u laičkoj crkvi s muškarcima. Čini se da su se žene posebice rado zadržavale ispred same korske pregrade, odnosno ispod velikoga raspela. U dokumentu iz 1456. godine spominje se u dominikanskoj crkvi „mjesto na kojem stoje žene kod raspela“.²⁵ Takav je smještaj žena u „laičkoj crkvi“ u skladu s onim spomenutim u crkvi Male braće „kod propovjedaonice“, s obzirom na to da se, kao i monumentalno raspelo, i ona nalazila uz korsku pregradu. Žene okupljene ispred ulaza u „fratarsku

Sl. 4.
Pretpostavljeni tlocrt
kasnosrednjovjekovne
crkve sv. Vlaha i
općinske lože (prema
A. Marinković,
Planoteka Instituta za
povijest umjetnosti,
Zagreb)

Sl. 5.
Veduta Dubrovnik
prije potresa, detalj
crkve Male braće
(Društvo prijatelja
dubrovačke starine,
foto: D. Vokić)

crkvu“ ili korski prostor prikazane su u Giottovoj sceni Jaslica iz Greccia u crkvi sv. Franje u Asisiju, vjerojatno najrječitijemu vizualnom izvoru za sred-njovjekovne korske pregrade.

Kor dominikanske crkve bio je otvoreniji za svjetovnjake nego što je to bio slučaj u katedrali ili u crkvi sv. Vlaha,²⁶ pa su se zapadnim, laičkim dijelom crkve vjerojatno ipak uglavnom koristile žene. No, podjela među spolovima bila je tek jedna od društvenih normi u uporabi crkvenoga prostora, pa je nužnost prostora odvojenog za plemkinje od onoga za pućanke rezultirala gradnjom konstrukcije srodne

matronejima, odnosno boćnim galerijama za žene. U trobrodnom su crkvama konstruktivna rješenja matroneja bila logiĉno povezana s prostorima na katu boćnih brodova, no u toj jednobrodnoj crkvi smišljena je zanimljiva i funkcionalna varijanta dograđene boćne galerije.

Galerija za plemkinje dograđena je kasnih 60-ih godina 15. stoljeća, kada se dovršava crkva sv. Sebastijana, što potvrđuje i arhitektonska plastika, odnosno figuralni konzolni kapiteli i ključni kamenovi svodova galerije (sl. 6).²⁷ Zapravo je rijeĉ o zatvaranju uskoga prolaza između dviju crkava te njegovu otva-

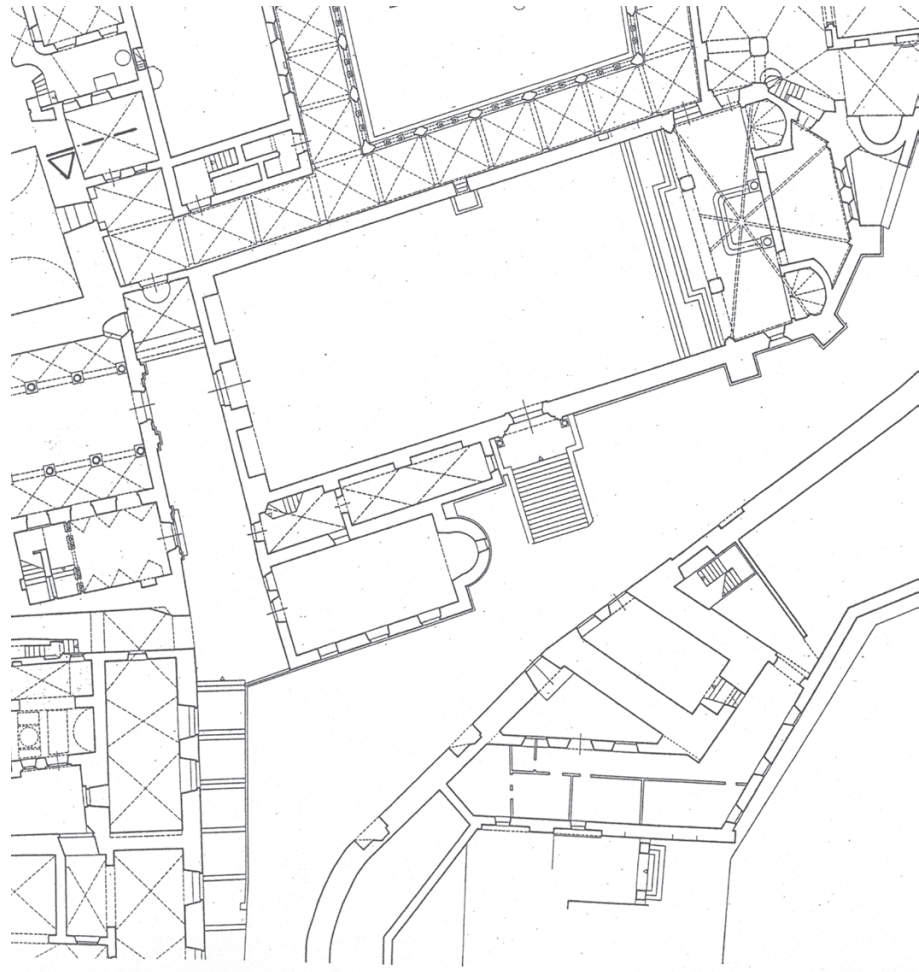
Sl. 6.a i 6.b
Prilaz galeriji za
plemkinje pred
crkvom sv. Dominika
(foto: A. Marinković)

Sl. 7.
Dominikanska crkva,
galerija za plemkinje
(foto: A. Baće)

Sl. 8.
Tlocrt sklopa
dominikanske crkve i
crkve sv. Sebastijana
(Planoteka Instituta za
povijest umjetnosti,
Zagreb)

Sl. 9.
Zazidani lukovi
galerije za plemkinje
u dominikanskoj crkvi
(foto: A. Baće)

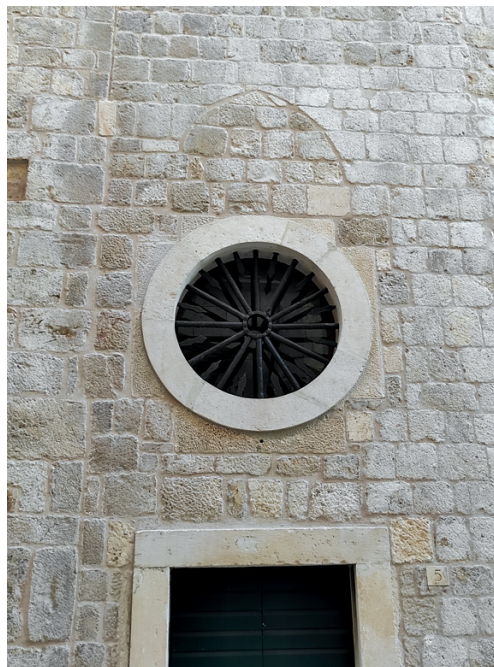
ranju trima visokim lukovima prema prostoru dominikanske crkve (sl. 7). U nedavnoj obnovi pronađeni su otučeni profili zazidanih lukova na strani broda crkve te bogata lisnata dekoracija vijenaca u unutarnjem licu otvora (sl. 8 i 9).²⁸ Međukatna konstrukcija odvajala je galeriju od prizemnog prolaza prema crkvi, poput maloga trijema ispod galerije, koja je mogla služiti pučankama kao ulaz u crkvu. Na obama uskim pročeljima galerije, zapadnom i istočnom, vidljivi su obrisi zazidanih šiljato-lučnih monofora koje su osvijetljavale prostor na katu (sl. 10).

Budući da je 1460. godine samostan reformiran, nova opservantska disciplina postrožava pristup

koru, o čemu svjedoče suvremene intervencije na korskoj pregradi. Kako će pokazati skora izgradnja gornjega kora, opisana u spomenutom djelu Serafina Razzija, tim se zahvatima željela osigurati bolja izoliranost fratarata tijekom liturgije. Vrlo je vjerojatno da je u sklopu tih napora nastala i ideja o izoliranju plemkinja na povišenoj galeriji. Takva je galerija svojim smještajem ekvivalent matronejima iznad bočnih brodova katedrale i crkve sv. Vlaha, no situacija je u dominikanskoj crkvi mnogo složenija. Naime, galerija koja je prema crkvi bila otvorena trima lukovima dobiva vlastito trodijelno „svetište“ na suprotnom, sjevernom zidu, odnosno liturgijski fokus s triju oltara,

Sl. 10. Kapitelna
zona zazidanog luka
galerije za plemkinje,
istražna sonda
prilikom radova na
obnovi crkve 2023.
godine (foto: T.
Kolačko)

Sl. 11. Zazidani
prozor galerije za
plemkinje uz pročelje
crkve sv. Dominika
(foto: A. Marinković)

ra (središnji oltar sv. Križa s raspelom te bočnim oltarima sv. Mihovila/Krunice[?] i sv. Petra Mučenika). Oltari su naknadno bili uklopljeni u monumentalni trokutačni okvir, djelo pripisano klesaru Ludoviku Maraviću, datirano 1538. godine.²⁹ Okvir je, prislonjen uz sjeverni zid crkve, korespondirao s trima lukovima galerije na južnoj strani i tvorilo svojevrsnu transverzalnu „crkvu u crkvi“.

ZAKLJUČAK

Zaključno, već sam opis ograničenja kojima je kretanje i bivanje žena u javnom prostoru bilo određeno nameće određen vrijednosni sud. Žene su svakako u prošlosti, pa tako i u konzervativnom kasno-srednjovjekovnom i renesansnom Dubrovniku, bile zakinite za mnoge slobode. Nužno je, međutim, uzeti u obzir sve nijanse i sva lica koja je „nesloboda“ ženskog kretanja u javnom prostoru pokazivala. Najprije, žene pučanskog sloja imale su neusporedivo slobodniji život od plemkinja, neopterećen mnogim zabranama i pravilima; mnogo sličniji životu suvremenih žena, no istodobno izložen mnogim opasnostima koje suvremenoj ženi prijete u mnogo manjoj mjeri (zarazne bolesti, prljavština, nasilje itd.).³⁰ Ta se relativna sloboda ogleda i u mjestu pučanki u laičkom dijelu crkve, s obzirom na to da su one često izmiješane s muškarcima u istome prostoru. Nasuprot tome, pripadnice plemićkoga sloja, uz najveći oprez pri kretanju gradskim prostorom tijekom dolaska u crkvu, bile su smještane u izdvojene prostore, posebno kreirane za njihovu uporabu. Premda je iz suvremene perspektive i dalje riječ o zakidanju, iz ondašnje se perspektive pokušavalo zaštititi „slabiji“ spol od opasnosti te očuvati njihovo dostojanstvo.

Ukorijenjenost „mediteranskog kodeksa časti“ u Dubrovniku, o kojem piše Zdenka Janeković Römer, podrazumijevala je neslobodu u mjeri u kojoj su sputanost osjećale njezine žrtve, no iz perspektive tada općeprihvaćenih društvenih vrijednosti, kao i izazova ondašnje svakidašnjice, praksa izolacije žene od mogućih prijetnji njezinu dostojanstvu bila je dobrim dijelom zamišljena kao povlastica.

Tragovi tih višestruko društveno uvjetovanih obrazaca kojima se reguliralo ponašanje ne samo žena nego i cijeloga društva ogledaju se u korištenju crkvenim prostorom kao iznimno kontroliranim prostorom u kojem su se susretali žene i muškarci, plemići i pučani, građani i stranci. Pritom se katkad obraćala posebna pozornost na to da se funkcionalnost prostora namijenjenih ženama izjednači s onima kojima su se koristili muškarci: Karlo Boromejski 1576. godine piše da je „radi lepšeg izgleda crkava i udobnosti pri slušanju mise, ponajviše da bi i žene kao i muškarci mogli vidjeti misu koja se slavi na glavnom oltaru, svrsishodnije prepoloviti crkve po duljini“.³¹ No, da je, unatoč nadzoru i društvenim idealima, interakcija žena i muškaraca u crkvenom prostoru itekako postojala (te bila i neprimjerenija od današnje), pokazuje i objašnjenje krčkoga posttridentskog biskupa Pietra Bemba za uklanjanje korske pregrade koja je onemogućavala kontrolu ponašanja u laičkom dijelu crkve: „Dao sam je ukloniti budući da plemići Krka, kao i mnogi građani, stoje na blagdane skriveni iza nje, sjedeći i stojeći leđima okrenutim prema Presvetome, a licem okrenutim prema ženama, dajući znakove koje besramni muškarci i žene običavaju činiti.“³²

Bilješke

- ^{*} Ovaj je članak nastao u sklopu projekta financiranog od Okvirnog programa Europske unije za istraživanje i inovacije Obzor 2020 (GA n. 865863 ERC-AdriArchCult). // This article is part of a project that has received funding from the European Union's Horizon 2020 Research and Innovation Programme (GA n. 865863 ERC-AdriArchCult). Izlaganje na skupu *Žene u/o umjetnosti* bilo je pripremljeno u suradnji s Matkom Matijom Marušićem, kojemu zahvaljujem na plodnim diskusijama.
- ¹ *Quanto alle donne Raugée, elleno nel vestire, et in ogni altro affare, sono honestissime. Le donzelle non si veggono mai fino attanto, che non vanno a marito. Si confessano le feste principali nelle case loro, e poscia di buon'ora si comunicano in dette feste, alla piu' vicina chiesa. Le gentildonne vestono di negro e portano in testa, et alla spalle certi veli bianchi, i quali sporgendo circa mezzo braccio avanti alla fronte, non le lasciano da altri vedere in faccia, ne meno esse altrui in volto rimirare possano, se già fortemente non alzassero il capo. Alcune pero' piu' giovani, e spose novelle, vanno senza veli, anzo co' i capegli, quasi in sembianze de gl'huomini, e tagliati. Le dievoiche poi, o vero serve, e donne di bassa mano, vestono di rosso, di giallo, e d'altri colori, e vanno eziando alla chiesa senza velli, mezzo spettorate, et alla llibera. Sono nondimeno tutte le donne schiavone molto devote, e riverenti. E si diletano grandemente della parola di Dio, e delle prediche. Le quali si odono nella lingua loro ischiavona, in San Domenico et in San Francesco, e non vanno altramente al duomo. SERAFINO RAZZI, *La storia di Raugia*, Lucca, 1595., 132–133, prijevod u: SERAFINO RAZZI, *Povijest Dubrovnika*, prev. IVA GRGIĆ, STJEPAN KRASIĆ, Dubrovnik, 2011., 157.*
- ² Općenito o društvenom položaju žena u Dubrovniku kasnoga srednjeg vijeka u: ZDENKA JANEKOVIĆ RÖMER, *Rod i Grad: dubrovačka obitelj od XIII. do XV. stoljeća*, Dubrovnik, 1994., 126–137, posebice 128–129 o vezanosti za prostor kuće; vidi također ZDENKA JANEKOVIĆ RÖMER, „Noble Women in Fifteenth-Century Ragusa“, u: *Women and Power in East Central Europe – Medieval and Modern*, ur. MARIANNE SÁGHY (*East Central Europe*, XX-XXIII/1), Pittsburgh, 1996., 141–170. Za širi okvir proučavanja rodni aspekata urbanog prostora kasnog srednjeg i ranog novog vijeka, vidi studiju rodne dihotomije javnih prostora u Veneciji u: DENIS ROMANO, „Gender and the Urban Geography of Renaissance Venice“, *Journal of Social History*, 23/2, 1989., 339–353.
- ³ Premda je razlika u društvenom statusu plemkinja i pučanki bila itekako relevantna u organizaciji i upravljanju ženskim samostanima (neki su samostani, na primjer, primali samo plemkinje), pravila klauzura vrijedila su podjednako za sve redovnice.
- ⁴ Ženska samostanska klauzura vrlo je dobro istražena tema ponajprije na talijanskim primjerima, u studijama Gabrielle Zari, Alessandre Bartolomei Romagnoli, Sharon Strocchia, Caroline Bruzelius, Anabel Thomas, Benjamina Paula, Sylvie Duval i drugih. S druge strane, istočnojadranski su primjeri ženske klauzurne prakse i dalje tek sporadično istraženi te usredotočeni na dubrovačko područje, vidi npr.: ANA MARINKOVIĆ, ZEHRA LAZNIBAT, „Monastic enclosure as urban feature: Mapping conventual complexes vs. public space in early modern Dubrovnik“, u: *Mapping urban changes / Mapiranje urbanih promjena*, ur. ANA PLOSNIĆ ŠKARIĆ, Zagreb, 2017., 196–219; ANA PLOSNIĆ ŠKARIĆ, ANA MARINKOVIĆ, „Urban Transformation after a Scandal: Preserving Social Values in Late Medieval Dubrovnik“, *Land*, 13/3 (318), 2024., 1–17; o rekluzorijima vidi: NELLA LONZA, „The Houses of Recluse (Reclusoria) in the Urban and Suburban Setting of Medieval Dubrovnik“, u: *Scripta in honorem Igor Fisković*, ur. MILJENKO JURKOVIĆ, PREDRAG MARKOVIĆ, Zagreb, 2015., 301–307; NELLA LONZA, *Ana, Pavo, Grlica. Rekluze i pustinjaci u pobožnom krajobrazu srednjovjekovnog Dubrovnika*, Dubrovnik, 2021. O rodnom aspektu prostora dubrovačkih hospitala, vidi: IRENA BENYOVSKEY LATIN, „Female Piety and Gendered Spaces: Women's Hospitals in Renaissance Dubrovnik“, u: JANE L. STEVENS CRAWSHAW, IRENA BENYOVSKEY LATIN i KATHLEEN VONGSATHORN, ur., *Tracing Hospital Boundaries. Integration and Segregation in Southeastern Europe and Beyond, 1050-1970*, Leiden - Boston, 2020., 213–245.
- ⁵ Važnost privatnih kapela u ispunjavanju religijskih potreba plemkinja jasna je i iz pogrebnoga govora koji je Ilija Crijević sastavio za Paulu Zamanjić, gdje u pohvali vlastelinkina života navodi i da „moli Boga ujutro i navečer i sluša službu Božju tri, četiri puta dnevno“. ZDENKA JANEKOVIĆ RÖMER, *Okvir slobode: dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma*, Zagreb – Dubrovnik, 1999., 195.
- ⁶ FILIP DE DIVERSIS, *Opis slavnoga grada Dubrovnika*, prev. ZDENKA JANEKOVIĆ RÖMER, Zagreb, 2004.
- ⁷ Primjerice, Karlo Boromejski ističe dugu tradiciju i prednosti uzdužne pregrade nasuprot poprečnoj; RICHARD V. SCHOFIELD, „Tu es diaboli ianua“. Carlo Borromeo, misoginia e architettura“, u: *Lo spazio e il culto. Relazioni tra edificio ecclesiale e uso liturgico dal XV al XVI secolo*, ur. Jörg Stabenow, Venezia, 2006., 281–351, 337–338. Izvješće izaslanika Marije Terezije u Dubrovnik svjedoči da praksa odvajanja muškaraca i žena u crkvenom prostoru nije oslabila ni u 18. stoljeću: „U crkvama su muškarci odijeljeni od žena, a mlade djevojke idu u male crkvice“, MAJA NOVAK, „Organizacija vlasti i odnos crkve i države u Dubrovniku u XVIII. stoljeću“, *Analiz Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 8 – 9 (1962.), 413–438, 415.

- ⁸ O terminologiji vezanoj za korske pregrade, s obzirom na latinske i talijanske izvore, vidi: JOANNE ALLEN, *Transforming the Church Interior in Renaissance Florence. Screens and Choir Spaces, from the Middle Ages to Tridentine Reform*, Cambridge, 2022., 21.
- ⁹ DONAL COOPER, „Access all areas? Spatial divides in the mendicant churches of late Medieval Tuscany“, u: FRANCES ANDREWS, ur., *Ritual and space in the Middle Ages: proceedings of the 2009 Harlaxton symposium*. Donington, 2011., 90–107; DONAL COOPER, „Experiencing Dominican and Franciscan churches“, u: *Sanctity Pictured. The Art of the Dominican and Franciscan Orders in Renaissance Italy*, ur. TRINITA KENNEDY, Nashville, 2014., 47–61, 50 i bilj. 16–17 s bibliografijom; MACHTELT ISRAËLS, „Painting for a Preacher: Sassetta and Bernardino da Siena“, u: *Sassetta. The Borgo San Sepolcro Altarpiece*, ur. MACHTELT ISRAËLS, Firenca – Leiden, 2009., 121–139, 127–129.
- ¹⁰ Mnogi ugovori, javni i privatni, sklopljeni su – kako je zabilježeno u datacijama bilježničkih isprava – u korovima crkava. Što se liturgijskog dijela tiče, u koru dubrovačke katedrale, kao i u mnogim talijanskim primjerima, postojala su sjedala rezervirana za predstavnike svjetovne vlasti, no izvjesno su u korovima sjedili i članovi raznih istaknutih obitelji. Ipak, D. Cooper pronašao je dokumente iz kojih je jasna prisutnost žena u koru, izvan liturgijskih službi, a vezano za važnije događaje, poput sastavljanja testameta; DONAL COOPER, „Access all areas...“ (bilj. 9). Treba napomenuti da je u tim slučajevima riječ o ženama višega društvenog položaja.
- ¹¹ JOANNE ALLEN, *Transforming the Church Interior...* (bilj. 8), 42–52; ADRIAN RANDOLPH, „Regarding Women in Sacred Space“, u: GERALDINE A. JOHNSON, SARA F. MATTHEWS GRIECO, ur., *Picturing Women in Renaissance and Baroque Italy*, Cambridge, 1997., 17–41.
- ¹² U više izvora spominje se transverzalni zid u crkvama kojim su se izrijekom odvajali muškarci i žene; TIZIANA FRANCO, „Sul ‘muri-cciolo’ nella chiesa di Sant’Andrea di Sommacampagna ‘per il quale restavan divisi gli uomini dalle donne’“, *Hortus artium medievalium*, 14 (2008.), 181–192, 182–183.
- ¹³ U nastavku istraživanja prostora ženskih pobožnosti, bilo bi izuzetno zanimljivo provesti komparativnu analizu “ženske urbane topografije”, odnosno, usporediti mjesta stanovanja s mjestom prisustvovanja bogoslužju, no – barem za ranija razdoblja – izvori ne spominju konkretne ženske osobe. S druge strane, istraživanje privatnih pobožnosti u kućnim ili vrtnim kapelama pruža mnogo više podataka o ženskim pobožnim praksama.
- ¹⁴ *Tres habet iannuas, unam magnam et principalem, qua ut plurimum ingrediuntur et exeunt matronae et praesertim iuvenes et sponsae et continuo processiones, alteram ab uno latere ea paulo minore, qua solent in maiori parte ingredi et egradi(!) viri, cuiusvis conditionis existant; altera ab alio latere statuta est secunda paulo minor, per quam intrant et exeunt plerumque dominus archiepiscopus et quidam canonici, ac antiquae matronae quae apud eam ianuam intro divina audiunt officia. Navem habet et latera, quae columnis magnis et grossis a navi ecclesiae dividuntur. In lateribus sedet sexus foemineus.* FILIP DE DIVERSIS, *Opis...* (bilj. 6), 48, 146.
- ¹⁵ Nadbiskupska je palača od sredine 14. stoljeća do potresa bila u bloku neposredno južno od katedrale.
- ¹⁶ DANKO ZELIĆ, „Arhitektura starih katedrala“, u: KATARINA HORVAT-LEVAJ, ur., *Katedrala Gospe Velike u Dubrovniku*, Dubrovnik - Zagreb, 2014., 55. *Ha de fora uno bello corridore facto con belle columnelle, per el quale se pò andar in cercho a dicta Giesia di fora; dentro ancora se pò andare, e vannoli fin a le donne di sopra ale spalle de dicta Giesia.* PIETRO CASOLA, *Viaggio a Gerusalemme*, Milano, 1855., 28.
- ¹⁷ Uz izdvojena sjedala za žene u bočnim brodovima, u talijanskim izvorima često se pojavljuje i uzdužna podjela glavnoga broda tijekom propovijedi, uočljiva na nekim likovnim prikazima iz 15. stoljeća, no za koju nisu pronađeni dokazi u dubrovačkim izvorima; usp. JOANNE ALLEN, *Transforming the Church Interior...* (bilj. 8), 44–45 i dalje.
- ¹⁸ Prema Sormanovu se opisu zna da je istočni dio sjeverne galerije zauzimao relikvijar, pa je matronej vjerojatno sezao tek do otprilike polovice crkve, odnosno do korske pregrade; CVITO FISKOVIĆ, „Umjet-
- nine stare Dubrovačke katedrale“, *Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, XIV, 1/3 (1966.), 62–75.
- ¹⁹ DUŠANKA DINIĆ-KNEŽEVIĆ, *Položaj žena u Dubrovniku u XIII. i XIV. veku*, Beograd, 1974., 143–144. Točnije, Laurenča je prema Mili pružila ruku „želeći je počupati i udariti“ (*Mila uxor Jurgi coram domino Rectore ser Andrea de Benessa conquirit supra Laurençam uxorem Pechi dicens quod hodie in ecclesia sancte Marie Maioris iniecit manum in me volendo me pilare et verberare*), dok je svjedok, svećenik Benko, izjavio da je samo čuo da su se međusobno podbadale (*Ego audivi predictas Laurençam et Millam se ad invicem invitantes et aliud nescio*); obje su kažnjene s po perperom globe; HR-DADU, *Lamenta de intus et de foris*, sv. 1, f. 122r.
- ²⁰ NICOLÒ VITO GOZZE, *Governo della famiglia*, Venecija, 1589., 35, 47–48; ZDENKA JANEKOVIĆ RÖMER, *Okvir slobode...* (bilj. 5), 194.
- ²¹ *Navis in chorum sacerdotum, ubi est altare maius cum anchona argentea pulcherrima et ciborio, distinguitur et locum inferiorem pro populo, ubi sedes habentur lapideae tabulis choopertae domini rectoris et caeterorum virorum, quoniam mulieres, quando accedunt, in aliis morantur.* FILIP DE DIVERSIS, *Opis...* (bilj. 6), 51, 147–148.
- ²² Za idejnu rekonstrukciju izgleda srednjovjekovne crkve sv. Vlahu i komunalne lože vidi: ANA MARINKOVIĆ, „Kasnorednjovjekovna crkva sv. Vlahu“, u: KATARINA HORVAT-LEVAJ, ur., *Zborna crkva sv. Vlahu u Dubrovniku*, Zagreb, 2017., 60–91.
- ²³ FILIP DE DIVERSIS, *Opis...* (bilj. 6), 148.
- ²⁴ (...) *prope pulpitum ibi ubi donne sedent quando predicatur*; DANKO ZELIĆ, ANA PLOŠNIĆ ŠKARIĆ, ur., *Dubrovnik: Civitas et Acta Consiliorum 1400 – 1450*, Zagreb, 2017., 393; in *ecclesia S. Francisci ad altare quod est prope portam ipsius ecclesiae per quam mulieres intrant ipsam ecclesiam*; JORJO TADIĆ, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku XIII. – XVI. v.*, sv. 1, Beograd, 1952, 104 (br. 236).
- ²⁵ (...) *in ecclesia Sancti Dominici de Ragusio in loco ubi stant mulieres apud crucifixum.* JORJO TADIĆ, *Građa o slikarskoj školi...* (bilj. 20), 198 (br. 412).
- ²⁶ „Ovaj je donji kor uglavnom namijenjen svjetovnjacima, jer se braća njime služe samo za povećemju molitvu, a u druge kanonske časove samo za najveće blagdane“, SERAFINO RAZZI, *Povijest...* (bilj. 1), 167; *questo choro inferiore serve la più parte del tempo à i secolari: essendo che i frati solamente lo frequentano nelle compiete, e nelle feste più solenni, ezandio all’altre hore canoniche*, SERAFINO RAZZI, *La storia...* (bilj. 1), 143.
- ²⁷ Cvito Fisković pripisuje ih majstoru Radonji Grubačeviću, koji je od 1468. do 1469. radio arhitektonsku plastiku na crkvi sv. Sebastijana; CVITO FISKOVIĆ, *Naši graditelji i kipari XV. i XVI. stoljeća u Dubrovniku*, Zagreb, 1947., 124.
- ²⁸ Lukovi su u 19. stoljeću zazidani, no njihovi su profili ostali vidljivi na strani galerije, a tijekom recentne obnove crkve sv. Dominika u sondama su pronađeni djelomično otklesani ostaci profilacije sa strane crkve. Za taj podatak zahvaljujem dr. sc. Antunu Baći iz Konzervatorskog odjela u Dubrovniku.
- ²⁹ Atribucija niša Ludoviku Maraviću u: CVITO FISKOVIĆ, „Maravićeve arkadne niše u Dubrovniku“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 10/1 (1956.), 179–189.
- ³⁰ DUŠANKA DINIĆ-KNEŽEVIĆ, *Položaj žena...* (bilj. 15), 1–11.; ZDENKA JANEKOVIĆ RÖMER, *Rod i Grad...* (bilj. 2), 94, 131–132; ZDENKA JANEKOVIĆ RÖMER, *Okvir slobode...* (bilj. 5), 194–195.
- ³¹ RICHARD V. SCHOFIELD, „‘Tu es diaboli ianua’...“ (bilj. 7), 337–338, bilj. 163.
- ³² Biskupijski arhiv u Krku, Biskup Bembo (1564. – 1589.), ff. 391r-392r (1580). O uklanjanju korske predgrade katedrale u Krku vidi: ANA MARINKOVIĆ, „Dismantling and reassembling of rood screens in the post-Tridentine eastern Adriatic cathedrals: initiatives and motivations between reform and laity“, u: ELENA ESCUREDO, DIANA OLIVARES MARTÍNEZ, PABLO J. POMAR RODIL, ur., *Crux Triumphalis. Calvarios y vigas de imaginería entre la Edad Media y el Concilio de Trento*, León, 2023., 221–234, 232.

Mulieres, quando accedunt, in aliis morantur. Female Spaces in Churches According to the 15th-Century Sources From Dubrovnik

ANA MARINKOVIĆ

Many sources testify to strictly defined places for lay women in the church space, and that universal practice is attested in a group of Ragusan sources dating from the 15th century. Descriptions and contracts record the movement and location of females in the premises of the most important churches in Dubrovnik, as well as their access to churches from public space. The paper analyses the social stratification of the female population underlying those spatial arrangements according

to several criteria (age, social status), manifested in the respective varied uses of church space. Fragmentarily conserved architectural elements provide further insight into those practices, especially the gallery for noblewomen attached to the Dominican church, which not only transformed the lay part of the church (ecclesia laicorum) but also shaped the area of the public access to the friary's church by a sophisticated arrangement of the stairway's balustrade.